

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी विकासाचा इतिहास

प्रा. रामकुमार प्रधान,
सहाय्यक प्राध्यापक,
एसएनडीटी कला आणि एससीबी वाणिज्य
व विज्ञान महिला महाविद्यालय, मुंबई – 20

सारांश :

भारत अनेक संस्कृती नांदत असल्या तरि आदिकाळापासून निवास करणा-यांना आदिवासी या नावाने संबोधले जाते. ऐतिहासिक दृष्टीने पहाता इतर कोणत्याही समाजाला जेवढा दिर्घकालीन इतिहास लाभलेला आहे. तेवढाच आदिवासी समाजाच्याही वाट्याला आलेला आहे. आदिवासी जमातीच्या विविध समस्यांचे निराकरण करून आदिवासींचा विकास घडवून आणण्यासाठी भारतीय संविधानात विशिष्ट तरतूद करण्यात आली. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेले आदिवासी अनेक प्रकारच्या समस्यांनी हतबल झालेले आहेत. एकीकडे वैज्ञानिक प्रगतीच्या नेत्रदिपक यशा मुळे आधुनिक समाज उच्चशिखरावर पोहचला तर दुसरीकडे आदिवासी समाज मात्र दारिद्र्यात जिवन जगताना दिसतो. प्राचिन काळापासून भक्कम पायावर उभी असलेली सांस्कृतिकतः आधुनिक समाजाच्या आगमनामुळे -हास होत आहे.

आदिवासींच्या विकासाकरिता पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून समाज विकासाच्या कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. आदिवासींच्या समस्यांचे निराकरण व विकास साध्य करण्यासाठी या पंचवार्षिक योजनेत खास योजना अमलात आणण्यात आले.

मुख्य सज्ञा : आदिवासी विकास

आदिवासी जमाती विकास विषयक मतप्रवाह :

भारतील आदिवासी जमातीचा विकास करताना त्यांच्या वढल विविध मानववंशशास्त्रज्ञानी ,संशोधक अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत .

१. डॉ. हट्टन नुसार १९३१ च्या भारतीय जनगणना अधिकारी .त्यांनी आदिवासी जमातीचा सखोल अभ्यास कोला . त्यांच्या मते आदिवासी जमातीचा सर्वसामान्य समाजाबरोबर एकीकरण योग्य नाही,त्यांचा सर्वसामान्य समाजा पासून वेगळेपणा सुध्दा योग्य नाही . त्यांच्या सांस्कृतीक विशेषतासाठी वेगळे राहाणे बरोबर आहे .आपल्या भौतिक गरजांच्या पुर्तिसाठी सर्वसामान्य समाजाबरोबर आपले संपर्क ठिकवून ठेवावे .

२. डॉ. एलविन मते आदिवासी जमाती मध्ये जे इतर अतिरिक्त लोक आहेत त्यांना त्यांच्यापासून वेगळे केले पाहिजे . आदिवासी जमाती मध्ये कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप होऊ नये .आदिवासी जमातीचे क्षेत्र 'राष्ट्रीय पार्क, म्हणून घोषित करावे .ज्या प्रमाणे मोठे मोठे पार्कांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे वृक्ष वनस्पती असतात,तसेच आदिवासी जमातीच्या क्षेत्र एक प्रकारे मानवी विभिन्नतेचे पार्क असावे .१९६२ साली त्यांना आदिवासीमध्ये परिवर्तन/बदल या प्रक्रियांची आवश्यकता मान्य

होती . परंतु ते परिवर्तन अधोगतीकडे नेणारे असे नको होते . १

३ . श्री घुर्ये मुंबईचे प्रतिष्ठीत समाजशास्त्रज्ञ घुर्ये चे असे मत आहे की,विविध जमातीना आदिवासी जमाती म्हणने चुकीचे आहे . मुळस्वरूपात हे हिंदू समाजाचे अंग आहेत .हया जमाती मागासलेले हिंदू आहेत आणि त्यांच्या विकासाठी त्यांना हिंदू समाजाचा एक अंग म्हणून ठेवावे .

४ . श्री मुजूमदार आणि मदन – श्री मुजूमदार आणि मदन यांचे मते आदिवासी जमाती आणि हिंदू यांच्यात भेद आहे . घुर्ये चे आदिवासी जमातीना हिंदू संबोधणे संयुक्तीक नाही . आदिवासी जमातीना त्यांची वेगळी संस्कृती आहे . त्यांना हिंदू, ख्रिश्चन इसाई किवा इतर संस्कृती सोवत एकीकरण करणे योग्य नाही . आदिवासी जमातीच्या संस्कृती मध्ये विविध वैशिष्ट्ये आहेत त्यास सुरक्षित ठेवणे उचित ठरेल .त्यांच्या रूठी,प्रथा, पंरपरा चे रक्षण करावे व वाईट गोष्टीचे निराकरण करून आदिवासी जमातीच्या संस्कृतीचे सर्वसामान्य समाजच्या संस्कृती सोवत नियंत्रित एकीकरण करावे . २

संविधानातील महत्वाच्या तरतुदी :

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर आदिवासी जमातीच्या मागासलेपणाची जाणीव स्वतंत्र भारताच्या घटनाकरांना व स्वतंत्र कालखंडातील राज्यकर्त्यांना होती . आदिवासी जमातीच्या विविध समस्यांचे निराकरण करून आदिवासींचा विकास घडवून आणण्यासाठी भारतीय संविधानात विशिष्ट तरतूद करण्यात आली .संविधानातील भूमिकेत असे म्हटले आहे की भारतातील प्रत्येक नागरिकाला सामाजिक,आर्थिक आणि राजकीय समानता आहे . प्रत्येकाला स्वतंत्र विचार ,त्याना प्रकट करण्याचे,आणि धार्मिक स्वतंत्रता आहे . संविधानातील आधारभूत अधिकारानुसार भारतातील प्रत्येक नागरिकास असा विश्वास देण्यात आला की, धर्म, वंश, जाती , लिंग असा भेदभाव केला जाणार नाही .कारण ब्रिटिश काळात इतर लोकांच्या तुलनेत आदिवासी सोवत धर्म,जात,आणि जन्म यावर आधारित भेदभाव केला जात होता .म्हणून आदिवासी जमातीच्या दृष्टिकोनातून संविधानातील तरतुदी महत्वाच्या आहेत . भारतातील अत्यंत मागासलेला गट म्हणून आदिवासी जमातीना काही घटनात्मक सवलती दिलेल्या आहेत .आदिवासी जमाती सवलत घेण्यास पात्र आहेत त्यांची यादी करण्याची तरतुद घटनेमध्येच आहे .या यादीत समाविष्ट करण्यात आलेल्या जमातीना वर्गीकृत जमाती असे म्हटले जाते .

अनुच्छेद १५(४)मधील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड (२)मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे नागरिकांपैकी सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरीता अथवा जाती व अनुसूचित जमातीकरीता कोणत्याही विशेष तरतुद करण्यास राज्याला प्रतिबंध राहणार नाही .

अनुच्छेद १९(५)नुसार भारतीय नागरिकाला भारताच्या कोणत्याही भागात मुक्त संचार करण्याचा,आणि स्थायिक होण्याचा आणि मालमत्ता संपादान करण्याचा,निर्धारण करण्याचा व विल्हेवाट लावण्याचा मुलभूत हक्क असला तरी कोणत्याही अनुसूचित जमातीच्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी या हक्कावर वाजवी निर्बंध घालणारे योग्य ते कायदे करण्याचा अधिकार राज्याला देण्यात आला आहे .

अनुच्छेद २३(१)नुसार मानसाचा अपव्यापार आणि बिगार व त्या सारख्या अन्य स्वरूपातील वेठ मना करण्यात आलीआहे . आणि या उपबंधाचे कोणत्याही प्रकारे व्यतिक्रमण करणे हा कायदया नुसार शिक्षापात्र अपराध असेल .

अनुच्छेद २५ ते २९(१)नुसार भारतातील कोणत्याही भागात राहणा-या नागरिकाला,गटाला व्यक्तीच्या धार्मिक स्वातंत्र्याची

आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्काची जपणूक केली आहे . आपली स्वतःची संस्कृती, विभिन्न भाषा, लिपी जतन करण्याचा अधिकार आहे .

अनुच्छेद ४६ नुसार राज्य दुर्बलतर जनवर्ग आणि विशेषता अनुसुचित जमाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करिल आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यातून त्यांचे संरक्षण करील .

अनुच्छेद १६४ (१) नुसार बिहार मध्यप्रदेश व ओरिसा या राज्यामध्ये एका मंत्र्याकडे अनुसुचित जमातीच्या कल्याण कार्याचा प्रकार असेल व त्याशिवाय त्याच्याकडे अनुसुचित जमातीचे व मागासवर्गाचे कल्याण कार्य किंवा अन्य कोणतेही कामांचा प्रकार असणार नाही .

अनुच्छेद ३३० व ३३२ नुसार लोकसभेत व राज्याच्या विधानसभेत अनुसुचित जमातीसाठी लोकसंख्येच्या आधारावर काही जागा राखून ठेवल्या आहेत .

इ.स . १९७४च्या अहवाला नुसार लोकसभेत ४० जागा तसेच विविध राज्यातील विधानसभेत एकूण ३७७१ जागापैकी ३२१ जागा अनुसुचित जमातीसाठी राखिले आहेत . महाराष्ट्र विधानसभेत अनुसुचित जमातीचे १६ प्रतिनिधी आहेत .

अनुच्छेद ३३८ नुसार अनुसुचित जाती जमाती यांच्या संरक्षणासाठी व कल्याणासाठी राष्ट्रपतीच्या स्वाक्षरीने अनुसुचित जाती जमाती आयोग स्थापन करण्याचा अधिकार असेल .

अनुच्छेद ३४२ नुसार (१) राष्ट्रपती (कोणत्याही किंवा संघराज्यक्षेत्राच्या) बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालाचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसूचनेद्वारे त्या राज्यात (किंवा प्रकरणपरत्वे संघ राज्यक्षेत्रात) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जमाती म्हणून मानल्या जातील त्या जमाती किंवा समाज अथवा जमाती किंवा जमाती समाज यांचे भाग किंवा त्यातील गट विनिर्दिष्ट करता येईल . (२) संसदेला कायद्याद्वारे कोणतीही जमात किंवा जनजात समाज यांचा भाग किंवा त्यातील गट खंड (१) खाली काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसुचित जमातीच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल . पण उक्त खंडाखाली काढलेल्या अधिसूचनेत नंतच्या कोणत्याही अधिसूचनेतद्वारे पूर्वी क्तानुसार असेल त्याहून अन्यथा फरक केला जाणार नाही . ३

घटनेतील तरतुदीनुसार शासकीय स्तरावर भरल्या जाणा-या जागामध्ये अनुसुचित जमातीसाठी ७ .५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात येतात तसेच ज्या ज्या संस्था शासकीय अनुदान घेतात तिथे भरती करताना त्या जागांच्याप्रमाणात अनुसुचित जमातीच्या सभासदांना प्राधाने द्यावे . असे आदेश काढण्यात आले आहे . ४

भारत सरकारचे आदिवासी विकासा बाबत धोरण :

प्राचिन काळापासून आदिवासी जमाती जंगलाने व्यापलेल्या, द-याग्नो-यातील भूभागात रहात आला आहेत . रस्ता व दळवळणाच्या अन्य सोयी सुविधांचा अभाव तसेच इतर समाजाशी संपर्क न आल्याने आदिवासी मागासलेल्या अवस्थेत रहातात . जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेले आदिवासी अनेक प्रकारच्या समस्यांनी हतबल झालेले आहेत . एकीकडे वैज्ञानिक प्रगतीच्या नेत्रदिपक यशा मुळे आधुनिक समाज उच्चशिखरावर पोहचला तर दुसरीकडे आदिवासी समाज मात्र दारिद्र्यात जिवन जगताना दिसतो . प्राचिन काळापासून भक्कम पायावर उभी असलेली सांस्कृतिकतः आधुनिक समाजाच्या

आगमनामुळे -हास होत आहे .

भारताला स्वातंत्र्यमिळाल्या नंतर भारतात कल्याणकारी राज्याचे धोरण स्वीकारल्या गेले .समता स्वातंत्र्य न्याय आणि बंधुत्व या मुल्यावर आधारित भारतीय समाजाची पुर्नरचना करण्याचे ध्येय बाळगले आहे .यामुळेच आदिवासीना राष्ट्रीय प्रवाहाच्या बाहेर ठेवून भारताला पुढे जाणे सामाजिक न्यायाच्या व राष्ट्रहिताच्या दृष्टिने योग्य ठरणार नाही .म्हणूनच भारत सरकारने आदिवासी विकासाचा 'एकीत्रीकरणाचा दृष्टिकोन' स्वीकारला . हे धोरण स्वीकारण्यामागे आदिवासी आणि विगरआदिवासीनी परस्परांशी जुळवून घ्यावे आणि परस्पर सहकार्याने राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात वाहून घ्यावे हा हेतू होता .यात दोन्ही संस्कृतीकडून स्वतःची ओळख न हरवता ,एकाच पातळीवर राहून परस्पर समंतीने काम करणे व जुळवून घेणे अभिप्रेत होते .५

पंचवार्षिक योजनेतील आदिवासी विकास कार्यक्रमाचा इतिहास :

पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून समाज विकासाच्या कार्यक्रमाला सुरुवात झाली .आदिवासींच्या समस्यांचे निराकरण व विकास साध्यकरण्यासाठी या पंचवार्षिक योजनेत खास योजना अमलात आणण्यात आले .

पहिली पंचवार्षिक योजना (1951-1956) :

इ.स.१९५१ मध्ये पहिली पंचवार्षिक योजनेची सुरुवात झाली .या योजनेत समाज विकास कार्यक्रमा द्वारे अनुसुचित जाती जमाती व मागासवर्गाचा विकास घडविण्यावर भर देण्यात आला . मागासवर्गाचा विकास जलदगतीने करण्यासाठी सर्व सामान्य विकास कार्यक्रम आग्रणे आवश्यक आहे .ज्या विभागामध्ये आदिवासी जमातीची वस्ती अधिक आहे तो भाग अविकसित होता . म्हणून अशा विभागाच्या विकासाची पहिल्यांदा आवश्यकता होती . ६

दुसरी पंचवार्षिक योजना (1956-1961) :

आदिवासी विकासाची ठळक वैशिष्ट्ये दुस-या पंचवार्षिक योजनेत दिसतात . या काळात एकात्मिक विकासाचे कार्यक्रम घेण्यात आले . २५ हजारपेक्षा जास्त असलेल्या भागात राष्ट्रीय विस्तार कार्य सेवा गटाची स्थापना करण्यात आली .आदिवासी व त्यांच्या विभागाच्या विकासाच्या दृष्टीने बहुदेशीय आदिवासी गटाची . (Special Multi Purpose Tribal Blocks (SMPT) स्थापना करण्यात आली .७

१९५८ मध्ये भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आदिवासींच्या उत्कर्षासाठी पाच तत्वे मांडली त्यास 'पंचशील'या नावाने ओळखले जाते .१९५९ मध्ये एलविन समीच्या शिफारशी नुसार बहुदेशीय आदिवासी गटाचे . (Special Multi Purpose Tribal Blocks (SMPT) पुर्नरचना करून त्या ऐवजी आदिवासी विकास गट . (Tribal Development Blocks) असे नाव ठेवण्यात आले .ढेवर आयोगा नुसार सर्वात्मिक विकासाचा कार्यक्रम आदिवासींसाठी योग्य नसल्याचे लक्षात आले . सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगत असलेला सर्वसामान्य समाज, सावकार, टेकेदार व व्यापारी विकासाचा फायदा आदिवासी पेक्षा जास्त प्रमाणात घेतो हे लक्षात आले .

तिसरी पंचवार्षिक योजना (1961-1966):

पहिल्या व दुस-या पंचवार्षिक योजना काळात आदिवासी विकास कार्यक्रमाने आदिवासींचे समाधान झाले नाही .

समाज कल्याण व मागासवर्गीय समाज कल्याण समितीच्या अभ्यास गटाने आदिवासी विकासा संबंधीच्या धोरणाचे पडताळणी करून आदिवासी विकासाकडे अधिक गांभीर्यनि पाहण्याची शिफारस केली .

तिसरी पंचवार्षिक योजनेतील कार्यक्रमाचे आयोजन करताना दुस-या पंचवार्षिक योजनेच्या अनुभवाचा आधार घेण्यात आला या योजनेत आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यावर भर देण्यात आला . आदिवासी शेतकरी तासेच कारागीरांना आर्थिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याकरिता विविध कार्यकारी सहकारी सोसायट्यांची निर्मिती करण्याची शिफारस करण्यात आली .जमीन सुधारणा ,भुसंवर्धन लघू सिंचन योजना सुधारणांकडे अधिक लक्ष देण्यात आले .आदिवासीच्या आर्थिक उन्नतीस प्राधान्य देऊन त्यांना शैक्षणिक ,आरोग्य ,निवास आणि रहदारीच्या सुविधा पुरविण्यात आल्या .

चौथी पंचवार्षिक योजना (1969-1974):

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात राज्य शासनाने मागासलेपणाची कारण मिमांशा लक्षात घेवून व बहुसमावेशक दृष्टिकोन ठेवून विविध मार्गदर्शक विभाग विकासाचा (Multi-Dirctional Area Development) दृष्टिकोन अंमलात आणला .

या योजनेच्या कालावधीत समाज विकास गटाचे (Community Development Block) नाव बदलून आदिवासी विकास गट (Tribal Development Block) ठेवण्यात आले . १९६१ च्या नियमानुसार असलेल्या समाज विकास गटात जर ५० टक्के लोकसंख्या आदिवासी असेल तर त्या गटाचे रूपांतर आदिवासी विकास गटामध्ये करण्यात आले . या योजना काळात राज्य सरकारने ४७ समाज विकास गटाचे परिवर्तन आदिवासी विकास गटात करण्याची सुचना केंद्रीय सरकारका केली . चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्यावेळी राज्याकडे नविन आदिवासी विकास गट स्थापन करण्याची योजना होती तरी तसे नविन गट अस्तित्वात आले नाही .

आदिवासीची आर्थिक स्थर उंचावण्याकरिता आदिवासी विकास गट स्थापन करण्याचा महत्वाचा कार्यक्रम शासनाने हाती घेतला . त्या शिवाय राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर विकास साध्यकरण्या करिता शासनाने शिक्षण ,आर्थिक सुधारणा आरोग्य आणि निवास या संदर्भातील योजना हाती घेतल्या . आदिवासी विकास गट आणि मागासवर्गीय समाज कल्याण कार्यक्रमावरील योजना पूर्णतः यशस्वी ठरल्या नाही . त्यासाठी चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटच्या टप्प्यात अधिक बहुसमावेशक आणि यथार्थ मार्ग मागासवर्गीय आदिवासी विभागासाठी अत्यावश्यक ठरला . त्याप्रमाणे सहा ट्रॉयबल डेव्हलपमेंट एजन्सीज चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत देशात सुरू केल्या गेले .१९७१ मध्ये नियोजन आयोगाने एल . पी विघार्थी यांच्या नेतृत्वाखाली आदिवासींचा सर्वांगीण आढावा घेण्यासाठी एक विशेष दल (Task Force)तयार केले .

पाचवी पंचवार्षिक योजना (1974-1979) :

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या आधी नियोजन आयोगाने तयार केलेल्या विशेष दलाने आदिवासींच्या स्थितीचा सर्वांगीण आढावा घेवून देशातील आदिवासी प्रदेशाच्या विकासाबाबत आपला दृष्टिकोन मांडला .त्याचा विचार पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आला . आदिवासी विकासाचा हा प्रश्न मुलतःतीन प्रकारचा आदिवासी विकासासी निगडीत आहे . १ . आदिवासी बहुल प्रदेश २ .विखुरलेले आदिवासी आणि ३ . आदिम आदिवासी जमाती . पाचव्या पंचवार्षिक योजनेचे लक्ष निर्धारित करताना प्रत्येक समुहाच्या आणि विभागाच्या विशिष्ट समस्यावर लक्ष केंद्रित करायला हवे,हे जाणवले .८ पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालखंडात आदिवासींचे प्रश्न हाताळण्यासाठी उप-योजना अस्तीत्वात आली . ५० टक्क्यापेक्षा

जास्त लोकसंख्या असलेले आदिवासी प्रदेश संपूर्ण राज्य योजनेखाली एका वेगळ्या उप-योजनेखाली आणण्यात आले . उप-योजना हा विभागीय विकासातील एक भाग असून त्यांच्या सह्याने आदिवासींच्या गरजा पूर्ण करणे आणि विकास प्रक्रियेशी समन्वय साधने हा त्याचा उद्देश होता . आदिवासी उप-योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती .

१ . आदिवासी जमातीचा जीवनमान सुधारणे

२ . आदिवासी जमाती आणि इतर प्रदेशातील समाज यांच्यातील विकासाची दरी कमी करणे .

पंचवार्षिक योजनेच्या प्रकल्प अहवालात आणि ITDP च्या वार्षिक योजनेच्या ITDP च्या सामाजिक आर्थिक विचाराचे प्रतिबिंब पडावे आणि प्रमुख उद्दिष्ट्ये साध्यकरण्यासाठी उपलब्ध असलेलेस्रोत आणि मार्ग स्वीकारावेत . आदिवासी उपयोजना प्रदेशात पायाभूत सुविधा नगण्य असल्याने प्रदेश नियोजनाचा दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला . पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालखंडात संपूर्ण देशभरातून आदिवासी उपयोजनेखाली १७९ प्रकल्प निवडण्यात आले . ९

सहावी पंचवार्षिक योजना (1980-1985):

चौथ्या पंचवार्षिक योजना काळात संपूर्ण देशातील केवळ ४० टक्के आदिवासी जमाती योजनेखाली आली होती . पाचव्या पंचवार्षिक योजना काळात आदिवासी उप-योजनेची अमंलवजावणी आदिवासी क्षेत्रात करण्यात आल्याने ही संख्या ६५ टक्के पर्यंत वाढली . अजून पर्यंत अलिप्त दुर्गम भागात राहणा-या आदिवासींना या योजनांचा फायदा मिळालेला नाही . म्हणून पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत निश्चित करण्यात आलेली दिर्घपल्याची उद्दिष्टे सहाव्या पंचवार्षिक योजनेतही जशीच्या तशी ठेवण्यात आली . विकासाच्या दृष्टिने संरक्षक उपाययोजना, संपूर्ण रोजगार कार्यक्रम, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यामधून मिळणारा फायदा एकत्र करण्यावर भर दिला गेला . १० व्या भागात ५० टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त आदिवासी असलेला भाग उप-योजनेखाली आणण्यात आले . त्यामुळे उप-योजनेखाली १० टक्के लोकसंख्येत वाढ झाली .

सातवी पंचवार्षिक योजना (1985-1989):

सातवी पंचवार्षिक योजनेत सामाजिक न्याय, आत्मविश्वास , समानता, उत्पादन शक्तीत वाढ अशी म्हत्वाकांक्षी योजना होती . आदिवासी विकास कार्यक्रमाच्या दृष्टिकोणात कोणताही बदल न करता ही योजना सुरु ठेवण्यात आली . विविध सामाजिक सेवा संस्था यामध्ये सुसुत्रता आणून सामाजिक न्याय, रोजगार निर्मिती आणि गरिबी निमुलन यांस प्राथमिकता देण्यात आली . सातव्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासींच्या विकासासाठी सर्वाधिक एकूण खर्च रु . ७९५१ . ५२ कोटी केला गेला आहे .

आठवी पंचवार्षिक योजना (1992-1997) :

आठवी पंचवार्षिक योजनेत आदिवासींचा विकास साधत असताना त्यांचे मुळ स्रोत , सामाजिक- सांस्कृतिक परंपरा, मोठ्या प्रकल्पामुळे पुर्नवसनातील समस्या-पारंपारिक जंगल संपत्ती वरिल हक्क, आदिवासींचे शोषण अशा विविध सामाजिक, आर्थिक आणि भौतिक समस्या लक्षात आल्याने त्यांचे निराकरण करण्यावर भर देण्यात आला .

नववी पंचवार्षिक योजना (1997-2002) :

नववी पंचवार्षिक योजनेत सामाजिक दृष्ट्या कमकुवत घटकांचा सामाजिक व आर्थिक बदल घडवून सक्षम करण्यावर भर दिला गेला . समाजातील विषमता नष्ट करून, शोषण व जुलूम थांबविणे, विकासाचे फायदे समान न्यायातून

वाटप करणे व आदिवासी पर्यंत पोहचविणे असे विविध धोरण व कार्यक्रम राबवून आदिवासींचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला .

संदर्भ :

१. सुधीर जोग हाकारा अंक पहिला व दुसरा जाने जुन १९८९ पेज १०
२. विद्यामार्तंड,कर्नल सत्यव्रत सिध्दांतलंकार-सामाजिक मानवशास्त्र-सरस्वती सदन प्रकाशक दिल्ली पृष्ठ . २४९
३. भारतीय संविधान
४. डॉ प्रभा आपटे संजय तांबट वनवासी विकास संकल्पना आणि दिशा आस्वद प्रकाशन प्रा . लि . मुंबई पु . १८०
५. डॉ .चंद्रकांत पुरी,आदिवासी समाजाचा विकास-एक चिकित्सक अभ्यास,परममित्र प्रकाशन ठाणे,२०१० पु . ७
6. <http://www.chittabehera.com/PanchayatiRaj/PESA Date 05/03/2013>
7. shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/222/12/12_chapter3.pdf date 10 /3/13
८. उपरोक्त डॉ .चंद्रकांत पुरी, पु . १९
९. उपरोक्त डॉ .चंद्रकांत पुरी, पु . २०
१०. उपरोक्त डॉ .चंद्रकांत पुरी, पु . २५